

MADARÁSZ ALADÁR

Visszatérhet-e a „nagy elmélet” a közgazdaságtanban?

Megjegyzések a rendszerparadigma elmélettörténetéhez

Ha többet tudnál a jövőről, még nehezebb lenne a múlt.

Elias Canetti

Kornai János rendszerparadigma-fogalmából és az ott felsorolt közgazdászok névsorából kiindulva, a tanulmány kiemel néhány mozzanatot ennek eszmetörténeti előzményeiből. A hatvanas évek szociológiai irodalmában időszerűtlennek tartották a nagy elmélet létrehozását, a nyolcvanas évek társadalomtudományában viszont már a hagyományos nagy rendszeralkotás és elbeszélés mód visszatérését méltatták. Adam Smith közgazdaságtanát a társadalmi érintkezés átfogó elmélete részének szánta, amely tartalmazza a jog, politika és erkölcs elveit és történetét. Ezt szemlélteti a kereskedelmi társadalom paradoxonának elemzése és annak bemutatása, hogyan vezetett a fényűzés a szabadság helyreállításához és a rendszeres kormányzat létrejöttéhez. Marx és a német történeti iskola egyaránt törekedett a társadalom történeti fejlődéstörvényeinek feltárására, noha kölcsönösen elutasították egymás felfogásának többi elemét. Schumpeter életművét az a törekvés határozta meg, hogy összekapcsolja az elméleti analízist és a történeti leírást, hogy a gazdasági fejlődés elemzéséből kiindulva megalkossa a társadalmi élet különböző területeinek interdependenciáját bemutató elméletet.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: A12, B12, B15, B20, B31.

Bevezető

Jó akadémiai szokás szerint mentegetőzéssel kell kezdenem, s hogy egyúttal kicsit rendhagyó is legyek, mindjárt hárommal rukkolok elő.

1. Nem fogok választ adni a címben feltett kérdésre, mivel határozottan úgy gondolom, hogy az eszmetörténet jellegénél fogva csak rekonstrukcióra vállalkozhat, predikcióra nem. Ugyan csábító lenne e ponton belebocsátkozni a tudománytól általában elvárt predikációs képesség és a történeti tudás sajátos jellegének kérdéskörébe, de ezt a kísértést most elhárítom magamtól, s csak annyit teszek hozzá, hogy a történeti tudás a szkeptiku-

* A 80 esztendő Kornai János tiszteletére a Magyar Közgazdaságtudományi Egyesület I. konferenciáján 2007. december 20-án elhangzott előadás szövege. Elkészítésében felhasználtam az OTKA T46870 számú kutatási támogatását.

sok eszköze: nem old meg analitikus problémákat, és nem ruház fel a jó és rossz elméletek megkülönböztetésének képességével, de – amint Schumpeter írta – bepillantást enged az emberi szellem működésmódjába.¹ Nemcsak egykori sikereibe, hanem kudarcaiba is és erre rosszkedvünk mai telében talán még nagyobb szükségünk van, mint más, derűsebb időkben.

2. Ha az első mentegetőzés az eszmetörténész vállalt szakmai inkompetenciájából fakadt, a második csak részben vezethető erre vissza. A közgazdaságtan mai helyzetéről beszélni olyan átfogó ismereteket feltételezne, amilyenekkel ma csak nagyon kevesen rendelkezhetnek, s az eszmetörténet művelője gyakran szembesül azzal a – néha talán nem is oktan – gyanúval „valódi közgazdász” kollégái részéről: talán azért foglalkozol „halott emberek tévedéseivel”, mert nem, vagy csak hiányosan birtoklod a szükséges modern tudást. Egy hasonlattal élve: úgy kommentálsz a pálya széléről, hogy sohasem voltál képes a pályán lekezelni egy labdát.² Lehet, hogy tévedek, mégis azt gyanítom, hogy az Magyar Közgazdaságtudományi Egyesület első konferenciájára összegyűlt tudós kollégáim többsége is így gondolkodik, bár ezt udvariasságból nem fogja kimondani. Én ugyan azt gondolom, hogy az 1945 után kibontakozó mennyiségi robbanás és módszertani forradalom ma már senki számára nem teszi lehetővé, hogy kompetensnek érezze magát a közgazdaságtan minden területén, de teljes bizonyossággal ezt csak saját magamról állíthatom. Ennek megfelelően senki mástól nem vitatom el a jogot, hogy e témáról szóljon, de én nem fogok rá vállalkozni – ezért sem tudok választ adni a címben feltett kérdésre.

3. Az előadás alcíme szerint a rendszerparadigma eszmetörténetéhez szeretne adalékokkal szolgálni, vagyis Kornai János idén megjelent kötetének egyik alapeszméjét, a kötetzáró tanulmányt tekinti kiindulópontjának (*Kornai [2007b]*). Mint ismeretes, az MKE első konferenciájának szervezői ily módon kívántak tisztelegni Kornai János előtt, közelgő 80. születésnapja alkalmából köszöntve őt. Nos, talán érthető, miért érzem különösen inkompetensnek magam ebben az összefüggésben: Kornai János aligha szorul az én méltatásomra, őt köszönteni igazából csak hozzá mérhető formátumú gondolkodónak illenék, ennyiben személyes inkompetenciám sokszorosán felülmúlja az előző két megjegyzésben említetteket.

Kornai a rendszerparadigmáról – összefoglalás

Ilyen körülmények között azt választottam, hogy Kornai János eredetileg 1999-ben megjelent és a schumpeteri címet idéző kötetben³ kiemelt fontosságúként kezelt, a rendszerparadigmáról szóló tanulmányához fűzők néhány megjegyzést. Bár nyilván a hallgatóság túlnyomó többsége számára ismert ez a szöveg, mégis felidéztem, hogy világossá váljon az én olvasatom néhány sajátossága. Először arról kell szólni, miért vélem úgy, hogy a rendszerparadigma-tanulmány a szerző intenciója szerint kiemelt jelentőségű. Azért, mert az előszóban ezt nevezi a szemléletét, tudományfilozófiai álláspontját összegző írásnak,

¹ Lásd *Schumpeter [1954]* 5. o., magyarul: *Madarász (szerk.) [2000]* 29. o.

² A közgazdaságtan történetével foglalkozó konferenciákon rendszeresen felhangzó panaszra csak két példát idézek. H. Kurz, az ESHET (European Society for the History of Economic Thought) 2006. évi elnöki előadásában így jellemezte a „többségi” álláspontot: A kritikusok felfogása szerint „a közgazdaságtan történetét jellemzően azok tanulmányozzák, akik nem elég okosak ahhoz, hogy a közgazdasági elmélettel foglalkozzanak”. (*Kurz [2006]* 469. o.) Hasonlóan fogalmazott R. Weintraub is: „A mainstream közgazdász számára a közgazdaságtan történetével és módszertanával foglalkozni annyira, mint nem foglalkozni közgazdaságtannal.” (*Weintraub [2006]* 10. o.; azóta megjelent *Weintraub [2007]*-ben.)

³ J. A. Schumpeter: *Capitalism, Socialism, and Democracy (Schumpeter [1942/1976])*.

amely nemcsak a kötet többi tanulmányát, hanem más műveit is egységes keretbe foglalja, kiemelve a „rendszer szemléletet” és az interdiszciplinaritást. Izgalmas kérdés lenne és lesz is a Kornai-életmű jövőendő kutatóinak, hogy ez a keret átfogó érvényű-e: beleilleszhető-e vagy köréje rendezhető-e a Túlzott központosítástól az Anti-equilibriumon és a Kétszintű tervezésen át a Szocialista rendszerig, az Indulatos röpiratig és a legutóbbi tanulmányokig minden mű, vagy ez a fogalom maga is evolúció eredménye, egyesítve a Kornai gondolkodásában és a körülményekben végbement változásokat. Van már példa ilyen interpretációra: A. Lindbeck, a kiváló svéd közgazdász az EEA idejű budapesti kongresszusán Kornai életművét áttekintő előadásában a „nagy, rendszer-orientált kérdések” fontosságát említette, mint közelítésmódjának első számú jellemzőjét (Lindbeck [2007]). Ugyanakkor érdemes megemlíteni egy ellenpéldát is: abban a vitában, amely a Gondolat erejével című intellektuális önéletrajz kapcsán zajlott az MTA Közgazdaságtudományi Intézetben, szinte körüljárták ezt a fogalmat, de explicit formában nem került említésre (Laki [2006]).

Mit ért Kornai rendszerparadigmán? A tőle megszokott gondossággal igyekszik kibontani a fogalmat. A rendszerparadigma alkalmazóit három ismérv kapcsolja egybe:

- a) azonos vagy hasonló „rejtvény” megoldása;
- b) azonos vagy hasonló fogalmi apparátus alkalmazása;
- c) azonos vagy hasonló módszertan.

Ugyanakkor ez nem jelent azonos kiindulópontot, axiómákat vagy következtetéseket. Míg ezek a pontok lényegében csak a Thomas Kuhn által 1962-ben kidolgozott és azóta a tudományt egyéni vállalkozás helyett a tudományos közösség működésmódjaként értelmező elbeszélés egyik kulcsfogalma, a paradigma adaptálását célozzák, a rendszerparadigma fő vonásainak felsorolása, amit a következőkben röviden felidézek, már egy nagy igényű tudományos programot vázol fel.

1. A rendszerparadigma kutatóját „a rendszer egésze, illetve az egész és a rész közötti kapcsolat foglalkoztatja”, a parciális elemzésnek itt nem jut tér.

2. A rendszerparadigma „az átfogó, általános társadalomtudomány egyik iskolája”. Művelői egyszerre közgazdászok, szociológusok, politológusok, történészek és filozófusok.

3. Érdeklődésüket elsősorban „a tartósabban fennálló intézmények” kötik le, legyenek ezek történelmileg kialakultak, vagy *ad hoc* döntések eredményei.

4. A rendszerparadigma kutatójának „olyan magyarázó elmélet kidolgozására kell törekednie, amelyet a történelmi feltételekbe ágyaz bele”.

5. Az „egyéni preferenciák elsősorban a rendszer termékei, ha változik a rendszer, változnak a preferenciák is”.

6. A rendszerparadigmában gondolkozó kutatót „elsősorban a nagy változások izgatják”.

7. Fontos számára „a rendszer immanens diszfunkcionális vonásainak tanulmányozása”.

8. A rendszerparadigma jellegzetes módszere az összehasonlítás, mégpedig többnyire kvalitatív jellegű. Nem jellemző rá a matematikai modellel végzett elemzés, a valóság minél teljesebb megragadása céljából „hajlandó súlyos engedményeket tenni a szigorúság és egzaktuság tekintetében”, módszertana jóval puhább, mint a „félkemény” vagy a keménységet imitáló közgazdasági paradigmáé.

A nagy elmélet a szociológiában és a társadalomtudományokban

Mielőtt rátérnék a szorosabban vett közgazdasági eszmetörténeti mozzanatokra, szeretnék rámutatni arra, hogy a rendszerparadigma rokonságot mutat a „nagy elmélet” fogalmával, mely időről időre felmerül a szociológiában vagy más társadalomtudományokban. Fél évszázaddal ezelőtt, áttekintve az angolszász társadalomtudományok helyzetét,

C. Wright Mills, a kiváló amerikai szociológus három tendenciát emelt ki és ostromozott, mint amelyek károsak a könyve címében szereplő „szociológiai képzelőerő” működésére (Mills [1959]).

Közülük az első a Comte és Marx, Spencer és Weber nevéhez és filozófiájához kapcsolt tendencia, hogy enciklopédikus vállalkozásként átfogjuk az ember teljes társadalmi életét, egyszerre ábrázolva történeti és szisztematikus módon a történelmi fejlődés szakaszait és a társadalmi élet szabályosságait. Ez túl könnyen jut el odáig, hogy a „történelmi anyagot egy történelmen túli kényszerzubbonyba gyömöszöli”, és ezt használja a jövőről szóló (rendszerint nyomasztó) prófétai látomások megfogalmazásához, amint azt Arnold Toynbee és Oswald Spengler művei tanúsítják.

Másodikként említette Mills az ember és a társadalom természetének rendszeres és funkcionális elméletét, amely olyan konceptuális apparátus kidolgozását célozza, amely képes minden társadalmi viszony osztályozására, feltárva változatlanul feltételezett vonásaikat. Ennek iskolapéldáját Talcott Parsons elméletében látta, és úgy vélte, hogy a történelmet mindenestől feladó statikus és absztrakt formalizmus – amelyet gúnyosan Nagy Elméletnek nevezett – még ártalmasabb a társadalomtudományok haladására, mint az előző.⁴

A harmadik irányzatot a fragmentált empirikus kutatások képviselték, amelyeket egyfajta „liberális gyakorlatiasság” jellemzett (Mills [1959, 1967] 22–24. o.). Mills diagnózisa egyszerre volt magányos, mert a képzelőerő nevében támadta kora amerikai szociológiáját, és közkeletű, mert hangot adott a nagy, általános, absztrakt és normatív elméletek iránt széles körben megnyilvánuló korabeli szkepszisnek. Ezt fejezte ki Daniel Bell 1960-ban megjelent, a maga idején híres könyve az ideológia végéről és Peter Laslett 1956-ban papírra vetett sommás szentenciája: „a politikai filozófia jelenleg halott”. A nagy elméletek helyét a társadalmi viselkedést és fejlődést leíró empirikus és értéksemleges elméleteknek kell elfoglalniuk.

Egy emberöltővel később, 1985-ben Quentin Skinner, a politikai gondolkodás történetét új módon interpretáló cambridge-i iskola vezető történésze már úgy látta: az idők megváltoztak.⁵ A korszak legfontosabb gondolkodóit (a lista: Gadamer, Derrida, Foucault, Kuhn, Rawls, Habermas, Althusser, Lévy-Strauss és az Annales-iskola) elemző esszékötethez írt bevezetőjében a nagy elmélet visszatérését konstataálta a társadalomtudományokban. A változás kiindulópontjaként azt a visszatérő gondolatot jelölte meg, miszerint a társadalomtudományok számára *nem* a természettudományok jelentik a követendő és kielégítő mintát. Noha Skinner óvakodott attól, hogy közelebről meghatározza, ő mit is ért nagy elméleten, ennek egyik ismérveként a „hagyományos architektonikus stílus visszatérését” említette, a korábbi századok nagy normatív rendszerépítőinek stílusát, akik segíteni kívántak annak megértésében, hogyan élhetjük a legjobban életünket. Érdeemes megemlíteni s ebben a körben talán nem tűnik szakmai sovinizmusnak, hogy a kötetben – noha az ökonómiai imperializmus korában jelent meg, amikor a magát a legkeményebb társadalomtudománynak tartó közgazdaságtan sikeresen nyomult be számos más diszciplínába a politológiától a szociológiáig – erről a tudományágról nem esett szó, egyetlen közgazdász sem szerepelt.

⁴ A történet iróniáját fokozza, hogy Parsons, aki 1925–1927 között Heidelbergben tanult és doktorált, akkor még sokban rokonszenvezett a német történeti iskolával. Sombart és Weber munkásságát ismertető cikkében azt írta: az angolszász elemzés a kapitalizmust csupán „az általános gazdasági elméletet” alkalmazva tárgyalta, ami „elhomályosította megkülönböztető vonásait, ha más történeti vagy elméletileg lehetséges gazdasági rendszerrel hasonlítjuk össze” (Parsons [1929] 50. o.).

⁵ Skinner [1985]. Skinner a szövegben szinonimaként használja a *human sciences* és a *social sciences* kifejezést.

Amennyire tudom, azóta a nagy elmélet fogalmát ilyen átfogó értelemben a társadalomtudományokban ritkán használták, miközben a filozófia nyelvi fordulata nyomán előtérbe kerülő hermeneutikus ábrázolásmód, amely az emberi cselekvések magyarázatához szükségesnek tartja a cselekvés jelentéseinek feltárását és interpretálását az ágens és a környezet szempontjából, rendszeresen és széles körben alkalmazza a „nagy narratíva” fogalmát. A modern fizika pedig máig szinte Szent Grálként keresi a gravitáció, az erős és a gyenge kölcsönhatás és az elektromágneses tér viselkedését leíró egységes elméletet, amely hozzásegíthetné a kozmológiát, hogy tudománnyá váljon, vagyis képes legyen a világegyetem folyamatainak leírására és előrejelzésére (lásd *Hawking* [2005] 127–141. o.).

A rendszerparadigma anyanyelve. Smith politikai gazdaságtana mint rendszerparadigma

Rátérve előadásom szorosán vett témájára, a rendszerparadigma eszmetörténetére, pontosabban és szerényebben az ezt tárgyaló megjegyzésekre, a schengeni határnyitás napján különösen ide nem illőnek látszó kérdésekkel szeretném kezdeni ezt a szakaszt: mi a rendszerparadigma anyanyelve? És mi a státusa – mármint közigazgatási szempontból? Végignézve Kornai listáját: Marx, Mises, Hayek, Polányi Károly, Schumpeter, valamint a lábjegyzetekben említett Eucken és Max Weber – az első kérdésre a válasz evidens: a rendszerparadigma anyanyelve német, némi weanerisch beütéssel. Ha pedig csak a főszövegben szereplőket veszem számba, a második válasz is egyértelmű: státusa szerint a rendszerparadigma emigráns, képviselői túlnyomó részben a Habsburg Birodalom, a kettős monarchia összeomlásának hajótöröttjei.⁶

A rendszerparadigma eszmetörténete azonban nem velük kezdődött, s e ponton vitám van Kornaival. Ha szemügyre vesszük a politikai gazdaságtan – e sajátos *contradictio in adjecto* – kialakulását, akkor egyértelmű, hogy már Adam Smith rendszere, a kereskedelmi társadalom elemzése sokkal szélesebb horizontot fog át, mint azt a „láthatatlan kéz”, vagyis az önérdék követésén alapuló piaci koordináció ironikus metaforájának szokásos *mainstream* interpretációja érzékeltetni szokta. Nemcsak arra a tényre gondolok itt, hogy a skót felvilágosodás kiemelkedő alakja a politikai gazdaságtant csupán egy összetevőnek tekintette az emberi cselekvés természetének átfogó vizsgálatában. Sokszor idézett mondatai szerint, amelyekkel másik fő műve, a *Theory of Moral Sentiments* 1790-ben, halála esztendejében megjelent hatodik kiadásának előszavában foglalta össze a maga elé kitűzött feladatot: „A jelen munka első kiadásának utolsó bekezdésében azt mondtam, egy másik értekezésben fogom összefoglalni a jog és kormányzás általános alapelveit, és azokat a különböző átalakulásokat, amelyeken a társadalom különböző korszakaiban és periódusaiban átmentek; nem csupán az igazságságot illetően, hanem a rendtartást, jövedelmet és fegyvereket (*police, revenue and arms*) illetően is, és bármilyen egyebet, ami még a jog tárgya. A Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól című műben részben beváltottam ezt az ígéretet; legalábbis ami a rendtartást,

⁶ Robert Skidelsky egy 1995-ben megjelent könyvében a kollektivistá gondolatával szembe forduló egyik fontos áramlatként említette a közép-európai gondolkodókat: Poppert, Hayeket és Schumpetert. Bár az ott olvasható értékelés igen felületes, legalább észrevette, hogy mindhárman Ferenc József alattvalójának születtek, a császárvárosból indultak. Kornai önéletrajzáról írt recenziójában (*Skidelsky* [2007]) a pályaképet bemutatva már nem jutott eszébe, hogy a monarchia összetett szellemi örökségére hivatkozzon. A közgazdász olykor jobban érzékeli a kontextust a történésznél: *Lindbeck* [2007] már idézett előadásában úgy fogalmazott: az általános egyensúlyelmélettel elégedetlen Kornai máshol keresett inspirációt, beleértve az osztrák iskolát, amelyben az információ, a vállalkozó és az innováció kérdései nagy szerepet játszottak, s ebben az értelemben Kornai a „Habsburg Birodalom hagyományához” sorolható.

jövedelmet és fegyvereket illeti. Ami még hátravan, az a jogtudomány elmélete, amelyet régóta tervezek... Bár igen előrehaladott korom nagyon kevésbé teszi várhatóvá, hogy valaha is képes leszek e nagy munkát saját megelégedésemre elvégezni; ám mégsem adtam fel teljesen e tervet.” (Smith [1976a] 3. o.)⁷ E nagy ívű s csak részben reánk maradt programból most csak két példát emelek ki, hogy állításomat szemléltessem.

Az első a kereskedelmi társadalom paradoxona. Smith első megjelent írása az „egy kissé túlbuzgó republikánus szellemiségű” Rousseau-nak, a magántulajdonon alapuló gazdasági és társadalmi egyenlőtlenség legnagyobb jelentőségű kritikusanak írásával foglalkozott (lásd Smith [1980]),⁸ és ezt a témát állította fókuszba a Nemzetek gazdagsága bevezetése is. Arra a kérdésre kívánt válaszolni, hogy a szükséges rossznak tekintett magántulajdon egyenlőtlensége hogyan hozza létre a „láthatatlan kéz” közvetítésével a munkamegosztás és a cseré rendszerén keresztül a létfenntartási javak olyan bőségét, amely még a legszegényebbeknek is magasabb fogyasztást biztosít, mint amelyet a primitív társadalmak feltételezett egyenlősége képes lenne megadni (lásd Hont-Ignatieff [2000]).

A második példa Smith „politikaelméletének” egyik legfontosabb gondolatmenete: annak bemutatása, hogyan vezetett a gazdagok fényűzése a szabadság visszanyeréséhez, a kormányzottak egyetértésén alapuló vegyes alkotmány, az antik értelemben vett republika helyreállításához. Smith azt mutatta meg a létfenntartási módok szakaszelméletére alapozott történelmi magyarázatában, hogy nem a forradalom, amint azt Locke gondolta, hanem a kereskedelem vezetett el a modern szabadság létrejöttéhez. A szakaszelmélet ugyanis nemcsak a létfenntartási módok, hanem a kormányzat és tekintély fejlődésének szakaszait is ábrázolta, azt a folyamatot, ahogy a testi erő és a személyes kiválóság helyett a vagyon válik a tisztelet és csodálat tárgyává és ily módon a tekintély forrásává. Smith elfogadta azt a hagyományos humanista-republikánus tételt, hogy az erényeket, köztük a katonai erényeket tönkretévő fényűzés okozta Róma bukását, a feudalizmust a luxus szerinte más módon döntötte meg. Nem hódítás, katonai összeomlás vagy a modern értelemben vett forradalom vetett véget e rendszernek, hanem az, hogy a fényűzés aláásta az Európát meghódító germán pásztortörzsek jellegzetes uralmi viszonyait. Smith leírása szerint az a szélsőséges egyenlőtlenség, amely e rendszert jellemezte, a szegényeket közvetlen függésbe hozta a gazdagoktól, vagyis olyan cserét eredményezett, ahol a szegények fegyveres szolgálatot adnak cserébe a gazdasági támogatásért. A fényűzés aláássa ezt a berendezkedést, mert a földbirtokosok „egy pár gyémántos csatért vagy valami hasonlóan hiú és haszontalan dologért elcserélték évi ezer ember megélhetését, vagy ami ugyanaz, megélhetésének az árát, s vele mindazt a súlyt és hatalmat is, amit az adhatott nekik” (Smith [1976b] I. köt. 418–419. o.). A gazdagok így egyre több lehetőséget keresnek arra, hogy jövedelmüket luxusjavakra költsék, a katonai kíséret helyett más módokat keresve státusuk megvédésére, ideértve a gazdagság megmutatása, modern kifejezéssel a presztízs fogyasztás révén szerezhető tekintélyt. „A közjó szempontjából

⁷ Vö. a *Nemzetek gazdagsága* IV. könyvének utolsó bekezdésével, ahol Smith részletezte, hogyan értelmezi e három fogalmat: „A természetes szabadság rendszerének keretében az uralkodónak csak három kötelességét kell szem előtt tartani; három valóban nagy fontosságú, de egyszerű és józan ésszel könnyen megérthető kötelességet: először, a társadalom megvédésének kötelességét más független társadalmak erőszakoskodásával és betörésével szemben; másodsor, a társadalom minden egyes tagja lehető legnagyobb mértékben való megvédésének a kötelességét az őt a társadalom bármely más tagja részéről erő igazságtalansággal vagy elnyomással szemben, vagyis a megfelelő igazságszolgáltatás kialakításának a kötelességét; és harmadszor, bizonyos olyan közművek és közintézmények létrehozásának és fenntartásának a kötelességét, amelyek létesítése és fenntartása sohasem állhat az egyes egyének vagy kis csoportjaik érdekében, mert a profitjuk sohasem volna képes fedezni az egyes egyének vagy kis csoportjaik költségeit, jóllehet egy nagy társadalom javára általában ennél sokkal többet nyújthatnak.” (Atkari János fordítása.) (Smith [1976b] II. köt. 686–687. o.)

⁸ Magyarul lásd *Horkai-Hörcher* [1996] 127–138. o.

legnagyobb jelentőségű forradalmi változást ily módon két olyan néposztály idézte elő, amelynek a legkevésbé sem állt szándékában a köz szolgálata. A nagy földtulajdonosokat egyedül a leggyermetegebb hiúság kielégítésének a vágya hajtotta. A kereskedők és kézművesek, sokkal kevésbé nevenséges módon, pusztán a saját érdeküket szem előtt tartva, valamint azon kufár elvüket követve jártak el, amely szerint minden pennyért érdemes lehajolni. Egyiküknek sem volt fogalma vagy sejtése arról a forradalmi változásról, amelyet az egyik dőresége és a másik iparkodása fokozatosan előidézett.” (Smith [1976b] 422. o., lásd Hont [2007].)

Marx és a német történelmi iskola – Roscher és Schmoller

Visszakanyarodva a rendszerparadigma német eredetének kérdéséhez, nyilvánvalóan reménytelen vállalkozás lenne e keretek között egy akárcsak vázlatos Marx-értelmezéssel próbálkozni, ezért csupán egyetlen – ritkán említett – mozzanatra szorítkozom. Eltérően a hagyományos és a hajdani kötelező marxizmus-oktatásban kanonizált hármas kontextus (német filozófia, angol politikai gazdaságtan, francia szocializmus) olvasataival, de eltérően a Marxot kisebb posztrcardiánusként vagy ellenkezőleg a klasszikus értékelmélet (Sraffa előtti) betetőzőjeként interpretáló közgazdászolvasatokkal, itt azt szeretném kiemelni, hogy Marx a 19. századi német közgazdaságtan, közelebről a német történelmi iskola kortársa is volt. Miközben a történelmi módszer hívei elutasították a felvilágosodás projektjének racionalizmusát (amit Smithből vélték kiolvasni) és Ricardo gazdaságtanának egyoldalúságát, a különböző népek valódi viszonyainak összehasonlításával kívánták megtalálni azokat a fejlődéstörvényeket, amelyek objektív igazságot jelentenek.⁹ Szemükben a történelem nem csupán individuális ágensek cselekvéseinek eredője, annak menetét kollektív cselekvők formálják: Roschernél népek és nemzetek, Marxnál osztályok. Azt lehet mondani, hogy a skót felvilágosodást (is) foglalkoztató olyan kérdések: mitől változnak a társadalmak, vannak-e a fejlődésnek törvényei stb., egyaránt fontosak voltak Marx és a történelmi iskolához sorolható német gondolkodók számára. Talán ez is magyarázza azt a tényt, hogy a történelmi iskola képviselői, akik nem maradtak adósai az őket mélységesen lenéző Marxnak gúnyos kritikai megjegyzéseikkel,¹⁰ nem kérdőjelezték meg a fejlődéstörvények keresését vagy a gazdaság integrálását az általános társadalomtudományba, miközben élesen elutasították a ricardiánusnak tekintett marxi értékelméletet és a kommunizmust.¹¹ A történelmi iskola első nemzedéke – Schumpeter szerint – csupán hangoztatta a részletes történelmi kutatások szükségességét, de ennek valóra váltása a második nemzedékre maradt, amelynek Schmoller volt a vezéralakja. Schmoller – akít

⁹ „A történelmi módszer az emberek politikai törekvéseinek vizsgálata, amelyet csak valamennyi ismert nép összehasonlítása révén lehet kutatni. Az egyöntetűt a különböző népfejlődésekben mint fejlődéstörvényt állítja össze. A történész és a természetkutató munkája hasonló. A történelmi módszernek, amennyiben nem kerül tévútra, objektív igazsága van.” Így foglalta össze Roscher 1843-ban a történelmi látásmód jellemzőit (Roscher [1843] 2. o.).

¹⁰ Szemléltetésül egy-egy idézet. Marx: az apologetika végső formája „a professzori forma, amely »történelmileg« lát munkához és bölcs mérséklettel mindenünnen összekeresi a »legjobbát«, mikor is nem néz ellentmondásokra, hanem csak teljességre. Ez minden rendszerek elszellemtelenítése... Mestere e műfajnak Roscher professzor úr” (Marx [1963] III. 457. o.). Roscher: „Marx...ez a szelleműs, ám nem éles eszű ember elméletileg kevésbé képes arra, hogy bonyolult jelenségeket visszavezessen egyszerű elemekre. Ebben különös akadályt jelent számára jellegzetes vonzódása az iránt, hogy szinte mitologikusan megszemélyesítsen egyszerű javakat...” (Roscher [1874] 1021. o.).

¹¹ „A szocialisták közül számosan, akikre hatott a hegeli történelemfilozófia, inkább történetiek, mint a szabadkereskedelmi iskola, de ez csak látszat, mivel a történelmet egészen tendenciózusan és szofista módon alkalmazzák.” (Roscher [1874] 1023. o.)

később szinte maradéktalanul kiiktattak a *mainstream* elmélettörténetből, vagy legfeljebb az elméletellenesség megtestesítőjeként került megérdemelt helyére a közgazdaságtan történetének negatív panteonjában – programját 1912-ben Schumpeter, aki ekkoriban meglehetősen fenntartással viseltetett a történeti iskola iránt, a következő hat pontban összegezte (*Schumpeter* [1914/1967] 19. o.).

1. Relativizmus, az általános érvényű, helytől és időtől független tudás, az általános törvények tagadása a gazdaság területén. Bár az általánosan igaz gyakorlati szabályok érvényességét a gazdaságpolitika területén még Ricardo és Marx is kétségbe vonta, ezt rendszeres és konzisztens módon a történeti iskola fejtette ki. Amint azonban ezt az elvet az általános érvényű törvények tagadására kívánták használni, törekvésük Schumpeter szerint kudarcot vallott.

2. A társadalmi élet egysége és elemeinek elválaszthatatlansága. A történeti kutatás által feltárt tények alapján a teljes realitás átfogó szemléletére van szükség – amit Schumpeter megvalósíthatatlannak bélyegzett.

3. Racionalizmusellenesség: az emberi cselekvések nem vezethetők le egyetlen motívumból, az önérdék racionális követéséből, a valóságos motívumok ritkán egyszerűek és szinte sohasem teljesen és tisztán artikuláltak. Ezért az egyének és a tömegek összetettebb pszichológiájára van szükség.

4. Evolúció. Bár Marxtól Spencrig szinte minden elméleti rendszer megpróbálta megmutatni a fejlődés mozgató erőit, ez mégis a történész számára a legfontosabb, hiszen ő szinte kizárólag változó tényekkel dolgozik.

5. A konkrét, egyedi összefüggések fontossága. A társadalomtudományokban nem az általános összefüggések a fontosak, hanem a konkrét események és feltételek tanulmányozása, az őket előidéző konkrét okok vizsgálata.

6. Organikus szemlélet. A gazdaság nem darabolható szét független gazdálkodó egyének halmazává, a társadalmi testet az élő szervezet analógiájaként kell ábrázolni.

Marx és Walras között – Schumpeter kísérlete a két diskurzus egyesítésére

A 20. század talán legimpresszívabb közgazdasági életművét létrehozó Schumpetert egész pályája során foglalkoztatta az a kérdés, hogyan lehet megérteni és együtt ábrázolni a gazdaságot egyensúlyban tartó és az egyensúlytól eltávolító, a folytonos változást előidéző erőket és folyamatokat. Egy mai osztrák méltatója tudatos túlzással úgy fogalmazott: Schumpeter Walras fegyelmezetlen tanítványaként kezdte és Marx fegyelmezett tanítványaként végezte (*Kurz* [2005]).¹² Első nagy művében a közgazdaságtan matematizálását sürgette, az általános egyensúlyelméletet a gazdaságtan *Magna Chartájaként* méltatta, ugyanakkor legfontosabb írásaiban a kapitalista rendszer dinamikáját, a változás hajtóerőit és anarchikus tendenciáit igyekezett elméletileg megmagyarázni. Élete végén azt jósolta, hogy a fejlett világ a szocializmus felé menetel, de nem lett híve Marx forradalmi víziójának. Ellenkezőleg, úgy látta, hogy a kapitalista rendszert nem kudarcjai, hanem sikerei kárhoztatják bukásra: a polgári rendben uralkodóvá vált racionalizmus aláássa a hatalmat gyakorlók tekintélyét, az életszínvonal növekedése és a műveltség terjedése létrehozza a kritikus intellektuellek rétegét, akik hangot adnak az egyenlőtlenség miatti társadalmi elégedetlenségnek. A technikai fejlődés pedig nagyvállalati rutinná változtatja a gazdasági növekedés alapját, az innovációt, és bürokratává annak megvalósítóját, a vállalkozót. A skót felvilágosodás gondolkodóihoz és saját osztrák mestereihez hasonló-

¹² Ez a gondolat évtizedek óta visszatérő eleme a Schumpeter-irodalomnak, lásd például *Madarász* [1991] és az ott hivatkozott forrásokat.

an Schumpeter is a céltudatos emberi cselekvések nem szándékolt paradox eredményének fogta fel azt a fokozatos társadalmi átalakulást, amely a kapitalizmusból a szocializmusba vezet, s amellyel ő egyáltalán nem rokonszenvezett.

Schumpeter gazdasági fejlődéseméletében, amelyet kétpólusú világként: a statikus körfolyamat és a vállalkozói innovációra alapozott dinamika szembeállításaként szokás interpretálni, valójában már indulásakor nagyobb feladatot tűzött maga elé. Szemben az intézményrendszert adottnak vevő tiszta közgazdasági elmélettel, ő a gazdasági, társadalmi, politikai és intézményi változások egész folyamatát kívánta ábrázolni. A gazdasági fejlődés elméletéről 1912-es évszámmal megjelent alpművének záró fejezetében a gazdaság összképét kívánta bemutatni, sőt kiterjesztette a statikus körfolyamat és a dinamikus változás hordozójaként leírt kétféle embertípust: a rutint követő tömegember és az újat megvalósító vállalkozó szerepét a társadalmi kultúra különböző területei: politika, tudomány, művészet stb. működésének magyarázatára. „Mindegyik területen vannak statikus beállítottságú egyének és vannak vezetők. Az első csoportot az jellemzi, hogy lényegében azt teszik, amit tanultak; olyan keretben tevékenykednek, amely már elavult, nézeteiket, beállítottságukat, cselekedeteiket alapvetően az ott már fennálló körülmények határozzák meg. A másodikat ezzel ellentétben az új érzékelése jellemzi; megváltoztatják tevékenységük elavult kereteit és területük adott adatait... A művészetben, a tudományban, a politikában ... mindenhol világosan kibontakozik ez a különbség.” Az egyik oldalon azok állnak, akik „új művészeti irányzatokat, új iskolákat, új pártokat hoznak létre”, a másikon pedig azok, akiket a meglévő irányzatok, iskolák, pártok határoznak meg (Schumpeter [2002] 138–139. o.). Ezt az – olykor Nietzsche-re emlékeztető fordulatokat is tartalmazó – összefoglaló fejezetet Schumpeter kihagyta a könyv későbbi kiadásából, így az lényegében ismeretlen maradt.¹³ A változtatást azért tartotta szükségesnek, mert ez „a kultúrszociológiai töredék, amennyiben egyáltalán hatott, számomra fölöttébb nemkívánatos módon tette ezt: elterelte az olvasó figyelmét a száraz gazdasági elmélet problémáiról” (Schumpeter [1926a] Előszó a második kiadáshoz. XIII. o.).¹⁴

A száraz gazdasági elmélet alapvető fontosságú volt számára, de mindvégig igyekezett ragaszkodni az elméleti analízis és a történeti leírás összekapcsolásához, a társadalmi élet különböző szféráinak interdependenciáját bemutató elmélet igényéhez. 1915-ben a társadalomtudományok múltját és jövőjét mérlegelve azt írta: „az elöttünk álló korszak az alkotókedv kora, és nem kritikai-összegyűjtő meghatározottságú, efelől nem lehet kétség. Tartalmát az határozza meg, amit korábban »szociologizálásnak« neveztem, az a tendencia, hogy a bennünket körülvevő dolgok közül a lehető legtöbbet fogjuk fel, a jogot, vallást, erkölcsöt, művészetet, politikát, gazdaságot, sőt a logikát és a lélektani

¹³ 2002-ben az Industry and Innovation című folyóirat egy egész számot szentelt „Schumpeter elveszett fejezetének”: közölte ennek angol fordítását és számos vele foglalkozó tanulmányt.

¹⁴ A összefolyamatról szóló fejezet elhagyása nem jelentette azt, hogy Schumpeter ekkor már csak a „tiszta elméletet” tartotta fontosnak. Ellenkezőleg: ugyanebben az évben jelent meg a „Gustav von Schmoller und die Probleme von heute” című tanulmánya, amelyben kijelentette, hogy a történeti iskolát korábban „nem kielégítő módon” ábrázolta, Schmoller programjának időszerűsége mellett érvelt. „Ha valaki érteni akarja a konkrét gazdaságok konkrét helyzetét és érdemlegeset akar mondani konkrét problémáikról, akkor mindaz, amit az elméleti közgazdaságtan adottnak tétel fel és amivel hivatalból nem foglalkozik tovább – vagyis egy nép konkrét gazdasági körülményei, természeti lehetőségei, befektetései, világgazdasági kapcsolatai, társadalmi struktúrája, termelési adatai, társadalmi termékének nagysága és elosztása, gazdasági és politikai berendezkedése válik a ... kutatás tárgyává.” Ezt követi „a technikai összefüggések elemzése, a társadalmi csoportok és az egyének tényleges viselkedésének elemzése, a társadalmi intézmények lényegének és viselkedésének vizsgálata. És ezeknek az elemzéseknek az összegéből következik egy kor szociológiai és gazdasági tudása, amelyet mindig csak átmeneti szintézisben próbálhat valaki összefoglalni. Schmoller – és ez adja valódi nagyságát – ezt a programot minden szakaszában megvalósította.” (Schumpeter [1926b] 353–354. o.)

jelenségeket – a szociológia révén. A kultúrjelenségek elemzése az a világitótorony, amely felé a különböző irányokat követő flották tartanak. Egy korszak jön, amely sok tekintetben hasonló a 18. századhoz.” (*Schumpeter* [1915] 132–133. o.) Vagyis – mondhatnánk más szóval – egyfajta általános társadalomtudomány kora, amelyről azt gondolta, hogy alapjában hasonló lesz a 18. század idején a közgazdaságtant is megtermékenyítő természetjogi elemzéshez: „a társadalom és a társadalmi összefüggések lényegének vizsgálata, a társadalmi ember elemzése, törekvés az általános érvényű, nem metafizikai ismeretekre. Ez nem volt más, mint szociológia – ugyanabban az értelemben, ahogy ma műveljük.” (Uo. 47. o.) Schumpeter hű maradt ehhez a programhoz, erről tanúskodtak élete utolsó évtizedének nagy művei: a tőkés összefolyamat elemzését célul kitűző *Business Cycles*, a már említett *Capitalism, Socialism and Democracy* és a halála után kiadott, monumentális és elfogultságai ellenére egyedül álló *History of Economic Analysis*. De ebben az időben már azt is kimondta, hogy ez a program nagyon nagy árat követelt tőle: „Életemben már korán elhatároztam, hogy gazdag és teljes életet akarok, beleértve közgazdaságtant, politikát, tudományt, művészetet és szerelmet. Minden kudarcom annak köszönhető, hogy ragaszkodtam e programhoz, és minden sikerem annak, ha feladtam; a sikerhez bármely területen összpontosításra van szükség.” (*Schumpeter* interjúja 1944-ben a Harvard Crimsonban, idézi *Shionoya* [2007] 70. o.)¹⁵

Befejezés

Nincs mód tovább követni a rendszerparadigma eszmetörténetét, ám az előadás végére érve, újra szembe kell nézni a címben feltett kérdéssel: visszatérhet-e a nagy elmélet a közgazdaságtanban, avagy végképp el kell köszönnünk attól, amit egy német közgazdászprofesszor, Schumpeter kollégája és szerkesztőtársa Max Weber fausti univerzalitásnak nevezett, és amelyről úgy vélte, hogy visszavonhatatlanul elmúlt: „Manapság a tudomány a specializálódás eddig soha nem látott fokára lépett, és ez már egyszer s mindenkorra így marad... az egyén csak a legszigorúbb specializálódás esetén tehet szert arra a biztos tudatra, hogy a tudomány területén valami csakugyan egészen tökéleteset fog alkotni. Minden munka, amely szomszédos szakterületekre nyúlik át ... maga után vonja a rezignált felismerést, hogy bár felvetjük azokat a szakember számára hasznos kérdéseket, amelyekbe ő a maga szakmai szempontjaiból kiindulva nem egykönnyen botlik bele, saját munkánk szükségszerűen rendkívül tökéletlen marad ... A valóban végérvényes teljesítmény ma minden esetben szakteljesítmény. Aki tehát nem képes ... feltenni a szemellenzőt ... az csak maradjon távol a tudománytól.” (*Weber* [1995] 14–15. o.) Nos, ahogy az esszé elején, most sem tudom a választ. Nem tudom, lehetséges-e a nagy elmélet visszatérése, és ha igen, milyen lesz: olyan-e, amilyennek most elképzeljük. Nem tudom, elfogadott, sőt talán egyenrangú közelítésmóddá válhat-e a mai és holnapi közgazdaságtanban az a szemlélet, amelyet Kornai rendszerparadigmának nevezett. De azt tudom, mert Kornai János életműve meggyőzően példázza, hogy érdemes megpróbálni.

¹⁵ Vö. Max Weber befejező gondolataival A protestáns etika végén: „Goethe is azt akarta tanítani... hogy a mai világban az értékes cselekvés előfeltétele, hogy mondjunk le a fausti ember mindenoldalúságáról, korlátozódjunk a szakmunkára... Még senki sem tudja... hogy e roppant fejlődés végül is egészen új próféciához vezet-e majd, vagy a régi gondolatok és eszmények nagy újjászületéséhez, vagy pedig gépiesített kövületté válik... akkor mindenesetre e kultúrfejlődés »utolsó emberei« számára igazak lehetnek e szavak: »Lélektelen szakemberek, s az élvezetek szívtelenjei: ez a semmi képzeli úgy, hogy felér az emberiség eddigi soha el nem ért csúcspontjára.«” (*Weber* [1982] 286–88. o.)

Hivatkozások

- EBNER, A. [2000]: Schumpeter and the „Schmollerprogram”: Integrating Theory and History in the Analysis of Economic Development. *Journal of Evolutionary Economics*, Vol. 10. 355–372. o.
- GRAÇA MOURA, M. [2003]: Schumpeter on the Integration of Theory and History. *European Journal of the History of Economic Thought*, Vol.10. No. 2. 279–301. o.
- HAWKING, S. W. [2005]: A mindenség elmélete. Kossuth Kiadó, Budapest.
- HODGSON, G. M. [2001]: How Economics Forgot History: The Problem of Specificity in Social Science. Routledge, London.
- HONT, I.–IGNATIEFF, M. [2000]: A szükségletek és az igazságosság a Nemzetek gazdagságában. Megjelent: *Madarász* (szerk.) [2000] 110–156. o.
- HONT, I. [2005]: Jealousy of Trade. Belknap Press, Cambridge MA.
- HONT, I. [2007]: Reclaiming Adam Smith. Kézirat.
- HORKAI-HÖRCHER FERENC (szerk.) [1996]: A skót felvilágosodás. Osiris Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [2007a]: Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [2007b]: A rendszerparadigma. Megjelent: *Kornai* [2007] 163–182. o. Eredeti megjelenés: *Közgazdasági Szemle*, 1999. 45. évf. 7–8. sz. 585–599. o.
- KORNAI JÁNOS [1957]: A gazdasági vezetés túlzott központosítása. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1963]: Kétszintű tervezés: Játékelméleti modell és iteratív számítási eljárás népgazdasági távlati tervezési feladatok megoldására. Magyar Tudományos Akadémia Matematikai Kutató Intézetének Közleményei, 7. évf. B sorozat 4. sz. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KORNAI JÁNOS [1971]: Anti-equilibrium. A gazdasági rendszerek elméleteiről és a kutatás feladatairól. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1989]: Indulatos röpírat a gazdasági átmenet ügyében. HVG Kiadói Rt., Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1993]: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. *Heti Világgazdaság Kiadói Rt.*, Budapest.
- KURZ, H. [2005]: Joseph A. Schumpeter. Ein Sozialökonom zwischen Marx und Walras. *Metropolis-Verlag*, Marburg.
- KURZ, H. [2006]: Whither the history of economic thought? *European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 13. No. 4. 463–488. o.
- LINDBECK, A. [2007]: János Kornai’s Contributions to Economic Analysis. Paper presented at the EEA Congress, Budapest.
- LAKI MIHÁLY (szerk.) [2006]: Egy délután Kornaival. Beszélgetés A gondolat erejével című könyvről a *Közgazdaságtudományi Intézetben*. KTI könyvek, MTA KTI, Budapest.
- LONG, D. [2006]: Adam Smith’s Politics. Knud Haakonssen (szerk.): *The Cambridge Companion to Adam Smith*. Cambridge University Press, Cambridge, 288–318. o.
- MADARÁSZ ALADÁR [1991]: Schumpeter’s Theory of Economic Development. Megjelent: *Wood, J. C.* (szerk.): *Joseph A. Schumpeter Critical Assesments*. Routledge, London, Vol. III. 218–240. o.
- MADARÁSZ ALADÁR (szerk.) [2000]: *Közgazdaságtani eszmetörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- MADARÁSZ ALADÁR [2002]: Kameralizmus, német történelmi iskola, osztrák gazdaságtan. *Közgazdasági Szemle*, 49. köt. 10. sz. 838–857. o.
- MARX, K. [1963]: *Értéktöbblet-elméletek*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- MILLS, C. W. [1959, 1967]: *The Sociological Imagination*. Oxford University Press, Oxford.
- NÉMEDI DÉNES [2005]: *Klasszikus szociológia 1890–1945*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- PARSONS, T. [1929]: „Capitalism” in Recent German Literature: Sombart and Weber (Concluded). *Journal of Political Economy*, Vol. 37. No. 1. 31–51. o.
- ROSCHER, W. [1843]: *Grundriss zu Vorlesungen über die Staatswirtschaft. Nach geschichtlicher Methode*. Dieterischen Buchhandlung, Göttingen.
- ROSCHER, W. [1874]: *Geschichte der National-Ökonomik in Deutschland*. Oldenbourg, München.
- ROSCHER VILMOS [1912]: *A nemzetgazdaság alyaptanai*. Lampel R., Budapest.

- SCHFOLD, B. [2004]: Beiträge zur ökonomischen Dogmengeschichte. Verlag Wirtschaft und Finanzen, Düsseldorf.
- SCHUMPETER, J. A. [1912/1980]: A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkérről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- SCHUMPETER, J. A. [1914/1967]: Epochen der Dogmen- und Methodengeschichte. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen. Angol kiadása: Economic doctrine and method: an historical sketch. Oxford University Press, New York.
- SCHUMPETER, J. A. [1915]: Vergangenheit und Zukunft der Sozialwissenschaft. Duncker&Humblot, München és Lipcse.
- SCHUMPETER, J. A. [1942/1976]: Capitalism, Socialism, and Democracy. Harper and Row, New York.
- SCHUMPETER, J. A. [1926a]: Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung². Duncker&Humblot, München–Lipcse.
- SCHUMPETER, J. A. [1926b]: Gustav von Schmoller und die Probleme von heute. Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft. Vol. 50. 337–388. o.
- SCHUMPETER, J. A. [1954]: History of Economic Analysis. Allen-Unwin, London.
- SCHUMPETER, J. A. [1991]: Menetelés a szocializmusba. Világosság, 22. köt. 9. sz. 653-659. o.
- SCHUMPETER, J. A. [2002]: The economy as a whole. Industry and Innovation, Vol. 9. No. 1–2. április–augusztus. 93–145. o.
- SHIONOYA, Y. [1997]: Schumpeter and the Idea of Social Science. Cambridge University Press, Cambridge.
- SHIONOYA, Y. [2007]: Schumpeter and Evolution: a Philosophical Interpretation. History of Economic Ideas, Vol. 15. No. 1. 65–80. o.
- SKIDELSKY, R. [1995]: The World after Communism. Macmillan, London.
- SKIDELSKY, R. [2007]: Winning a Gamble with Communism. The New York Review of Books. Vol. 54. No. 9.
- SKINNER, Q. (szerk.) [1985]: The Return of Grand Theory in the Human Sciences. Cambridge University Press, Cambridge.
- SMITH, A. [1976a]: The Theory of Moral Sentiments. Szerk.: *Raphael D. D.–Macfie A. L.*, Clarendon Press, Oxford.
- SMITH, A. [1976b]: An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. Szerk.: *Campbell, R. H.–Skinner, A. S.*, Clarendon Press, Oxford.
- SMITH, A. [1980]: Essays on Philosophical Subjects. Szerk.: *Ross. I. S.* Clarendon Press, Oxford.
- WEBER, M. [1982]: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Gondolat, Budapest.
- WEBER, M. [1995]: A tudomány és a politika mint hivatás. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- WEINTRAUB, R. [2006]: Economic Science Wars. The Blanqui Lecture presented at the ESHET conference in Porto, április.
- WEINTRAUB, R. [2007]: Economic Science Wars. Journal of the History of Economic Thought. Vol. 29. No. 3. 267–282. o.